

אפרים קנרפוגל

החינוך והחברה היהודית באירופה הצפונית בימי הביניים

ספריית "הילל בן־חיים"
הוצאת הקיבוץ המאוחד

ספריית "הילל בן חיים", ספרי יסוד, מחקר והגות במדעי היהדות
לזכרו של הילל בן חיים הי"ד, חבר קיבוץ בית-אורן

העורך הראשון: ד"ר מאיר איילי ז"ל
עורך הספרייה: פרופ' יהודה פרידלנדר

הוועדה המייעצת:
פרופ' מנחם אֶלון
פרופ' יעקב זוסמן
פרופ' אליעזר שביד
פרופ' אברהם שפירא

הספר רואה אור בסיוע:
קרן לוציוס נ' ליטאואר, ניו יורק
קרן למחקר במדעי היהדות על שם בילי עברי, ישיבה אוניברסיטה, ניו יורק
ובסיוע משרד החינוך, התרבות והספורט

Ephraim Kanarfogel
Jewish Education and Society in the High Middle Ages
Wayne State University Press, Detroit 1992

מאנגלית: חותי בראילן

על העטיפה: מונך ההגדה של פסת,
איור מהמאה ה־11

אין להעתיק, לשכפל, לצלם, להקליט, לתרגם,
לאחסן במאגר מידע או להפיץ ספר זה
או קטעים ממנו בשום צורה ובשום אמצעי,
אלקטרוני, אופטי או מיכני (לרבות צילום
והקלטה), ללא אישור בכתב מהמוציא לאור

By Hakibbutz Hameuchad
Publishing House Ltd., Tel-Aviv
Printed in Israel 2003
כל הזכויות שמורות
להוצאת הקיבוץ המאוחד בע"מ
דפוס "חוקל" תל-אביב תשס"ג

תוכן העניינים

פתח דבר 7

- פרק א: מבנה החינוך היסודי באשכנז 9
- פרק ב: גישות כלפי הילדות וכלפי תהליך החינוך 43
- פרק ג: כלכלת החינוך הגבוהה 59
- פרק ד: הישיבה והקהילה 84
- פרק ה: הסכיבה האינטלקטואלית של ישיבות בעלי התוספות 110
- פרק ו: החינוך במשנתם של חסידי אשכנז: היבטים עיוניים ומעשיים 159
- נספח א: "ספר תוקי התורה": מקורו ומגמתו 182
- נספח ב: טקס החניכה החינוכי באשכנז 196
- נספח ג: החינוך למבוגרים 198
- נספח ד: מבחר חכמי אשכנז במאות הי"ב-י"ג 206
- רשימת הקיצורים 208
- ביבליוגרפיה:
- מקורות 209
- מחקרים 213
- מפתח אישים 233
- מפתח עניינים ומקומות 236

היהודים שחיו בצפון צרפת, בגרמניה ובאנגליה בימי הביניים, הידועים בכללם כיהדות אשכנז, משכו את תשומת לבם של חוקרים כבר בראשית ההיסטוריוגרפיה היהודית המודרנית. כמשך המאה האחרונה נכתבו מחקרים מפורטים ומגוונים על כמה נושאים מרכזיים: שלטון הקהל ושלטון עצמי; תנאי הכלכלה והפוליטיקה; יחסם של יהודי אשכנז לשלטונות, לכנסייה הנוצרית ולנציגיה, ויחסם לשאינם יהודים מבין המון העם; תגובת יהודי אשכנז לגזירות ולהגבלות שנגזרו עליהם; וכתביהם של רבני וחכמי אשכנז והלימוד שלהם.

יהדות אשכנז מתוארת במחקרים אלה כקבוצה מאורגנת, יצרנית ואדוקה, שהתגברה על רוב התקלות והמכשולים שניצבו בפניה. התקופה המרשימה הזאת החלה אחרי מסע הצלב הראשון (1096) ונמשכה עד לגירוש יהודי אנגליה (1290) וצרפת (1306), והרדיפות נגד יהודי גרמניה מסוף המאה הי"ג ועד למגפה השחורה באמצע המאה הי"ד. השנים שבין הגזירות האלו (כלומר רוב המאות הי"ב והי"ג), היו שנות רגיעה ועלייה רוחנית, על אף המתח המתמיד במישור הבטחוני, הפוליטי והדתי. למרות האתגרים הכבדים, יהדות אשכנז הצליחה לכתוב ולהפיץ קורפוס חסר תקדים של פירושי תלמוד וספרי הלכה, הידוע כספרות התוספות, ששינה לגמרי את לימוד התלמוד בעולם הרבני.

עד לימינו, יצירתם הספרותית של בעלי התוספות (לכל הפחות בהלכה ובתלמוד) כבר נאספה (על פי רוב) ונותחה, וכך הדבר לגבי היקף ושיטת שלטון הקהל באשכנז. אך החוקרים לא ניסו לשלב את הפנים החשובות האלו. המחקר הנוכחי בחינוך היהודי בימי הביניים בודק את היחסים בין לימוד התורה לבין שלטון הקהל על פי עיסוקה של הקהילה היהודית בתהליך החינוכי, וכן את הנתונים הכלכליים, החברתיים וההלכתיים שהשפיעו על התהליך החינוכי מהרמה היסודית ועד לאלו שעיצבו את ספרות התוספות. בספרי זה, נסיתי לערוך השוואה לאשכנז הקדומה (שלפני מסע הצלב הראשון), וכן לתקופה שלאחר המגפה השחורה, ולחברה היהודית בפרובנס ובספרד ולחברה הכללית בימי הביניים במאות הי"ב והי"ג. באמצעות השוואה זו, ניתן ללמוד על המקורות האשכנזיים מתקופת בעלי התוספות.

מוריץ גידמן, מהחוקרים הראשונים שעסקו בחינוך היהודי בימי הביניים, כתב לפני יותר ממאה שנה שבעלי התוספות למדו וכתבו הרבה בתחומם אך הם כתבו מעט מאוד על איך הם לימדו או על מבנה התהליך החינוכי שבימיהם. למרות זאת, הצליחו החוקרים בדורות שלאחר גידמן

לגלות חומר נוסף ממקורות שנדפסו וגם מאלה שטמונים עדיין בכתבי-יד, ועוד אפשר להוסיף. כמו כן, אפשר להציע כמה דרכים חדשות בכדי למצוא חומר היסטורי שלא נקלט עד עכשיו מן הספרות הרבנית של יהדות אשכנז. אמנם, פערים משמעותיים עדיין קיימים. קשה, למשל, לתאר את החילופים המדויקים בין השלבים השונים של התהליך החינוכי. כמו כן, קשה לזהות את הקשר או אפילו את היחס בין ישיבות בעלי התוספות. אי אפשר לתעד את המתרחש בתחום זה אלא בקשר לישיבות ולחכמים שבעצמם חיברו את הספרות הרבנית האשכנזית.

ספרי זה ראה אור לפני כעשר שנים בשם *Jewish Education and Society in the High Middle Ages*. בעשור האחרון פורסמו מחקרים חשובים על הילדות ועל המשפחה. הוספתי עידכונים קלים על פי החומר הזה, וכן דנתי בצורה כללית בכמה מהנושאים שהועלו בעקבות הופעת ספרי במקורו האנגלי. בספרי החדש *Medieval Ashkenazic Jewry* אני מרחיב את הדיבור בנושאים הנמצאים בפרק ה'. לצערי, עדיין אין לנו די מקורות לתאר בשלמותו את החינוך של הנשים באשכנז או בקהילות היהודיות באירופה הנוצרית הרחבה. לפני כשנתיים יצא ספרו של חברי הדגול פרופ' אברהם גרוסמן בשם *חסידות ומורדות: נשים יהודיות באירופה בימי הביניים* ובו פרק שלם על השכלת הנשים וחינוכן. הפרק הזה הוא, לדעתי, התקדמות ניכרת בנושא, ואני מקווה שהוא יוביל למחקר נוסף ופורה בהמשך.

מורי, חברי ועמיתי בארץ ובהו"ל תרמו רבות למחקרי. ברצוני להודות במיוחד לרותי בראילן שתרגמה את הספר בנאמנות, במסירות ובדייקנות, ואף הציעה כמה הצעות חשובות בסגנון ובתוכן. וכן לד"ר מאיר איילי המנחה שיזם את הפרויקט הזה וטרח טירחה רבה עבורו, אך לא זכה לראות את סיומו. יהי זכרו ברוך.

ערב חג סוכות, תשס"ג